

Krystyna Szcześniak

Uniwersytet Gdański

Świerk, drzewo proste

Wspomnienie

Było mi dobrze niegdyś w słodkiej wsi dalekiej
Jakże niedawne czasy – a zda się, że wieki
Sadyba wiejska czarem starości owiana
Jak książka przez nikogo od lat nie czytana
Pod lipą stół kamienny i ławy z kamienia,
Które mchy obrastają jak moje wspomnienia.
Starych świerków aleje ciemne, w krzyż biegnące.
W które echami złota zakrada się słońce.
Za dworem wiejskie chaty budowane krzywo,
Spracowane jak ręce i marzące żniwo.
A na strzesze pan bocian, co pierś dumnie oduł,
Postrach grających bagien i opiekun stodół.
Dwór, jak święto – w pogodę przytulny w dnie słotne.
Jak dalekie to wszystko i już niepowrotne [...]

L. Staff, fragment wiersza z tomu *Gałąź kwitnąca*, 1908¹

Świerk jest drzewem dożywającym do 250 lat, a w warunkach sprzyjających powyżej lat 400². Jego pień jest prosty, a główna jego oś widoczna aż

¹ Ten wiersz Leopolda Staffa oraz swój artykuł dedykuję pamięci niedawno zmarłego Profesora Zygmunta Zagórskiego. Wiele godzin spędzonych nad tekstami Jego przyjaciela, Leszka Moszyńskiego, w mieszkaniu Jego i Jego Żony pozwoliło mi bliżej poznać tę ciekawą, ale nieprostą (jak w efekcie okazał się też w moich badaniach świerk) postać, tak pełną ciepła, humoru i nostalgii. Dziś z żalem, zachowując w pamięci te spotkania, mogę stwierdzić tylko, używając słów poety – „jak dalekie to wszystko i niepowrotne”.

² Inne źródła (dla *Picea abies*, świerka europejskiego) mówią o dorastaniu do 20–50 metrów i dochodzeniu do 500 lat (Т. Чухно, *Иллюстрированный энциклопедический словарь. Лекарственные растения*, Москва 2007, s. 162).

do samego wierzchołka. Jako drzewo dające cień, chroni dolne gałęzie, które nierzadko się ukorzeniają, dając nowe rośliny. Drewno świerku jest miękkie i elastyczne, stąd wykorzystuje się je w budownictwie, meblarstwie, jest także podstawą pudeł rezonansowych w gitarach i skrzypcach oraz kontrabasach. Jako ciekawostkę warto podać fakt, iż słynne skrzypce Stradivariusa były wykonane z tak zwanego świerku istebniańskiego, rosnącego na pograniczu polsko-czesko-słowackim. Ponadto drewno jest wykorzystywane do produkcji celulozy, a żywica ma zastosowanie w przemyśle chemicznym. Z drzewnych odpadków produkuje się alkohol, a napój zrobiony z igieł zalanych wrzątkiem (lub gotowanych pod przykryciem przez 30 minut i wzbogacony po przestudzeniu sokiem żurawinowym, miodem lub cukrem dla polepszenia smaku) ma dużo witaminy C. Nie wszyscy wiedzą, że miazga drzewna znajdująca się pod korą jest jadalna³. Z rozszczepianych korzeni świerka staroobrzędowcy, zwani też starowiercami lub Filipinami pletli kapelusze⁴.

Drzewo to najczęściej stosowano jako choinkę strojoną w Rosji na Nowy Rok (zwyczaj ten przeszedł z Niemiec⁵ w czasach Piotra I, pod koniec XVII wieku), zaś w innych krajach na Boże Narodzenie. Tradycja niemiecka jest dużo starsza i wiąże się ją z kultem tego drzewa, które miało sobą obrazować magicznego tzw. ducha lasu. Później zwyczaj ten został przejęty przez chrześcijan i powiązany z Bożym Narodzeniem⁶, choć na wsiach został on bardzo późno poświadczony⁷. Olejek świerkowy używany jest do produkcji kosmetyków, do kąpieli zaś używano igieł i młodych aromatycznych pędów świerka⁸.

Świerk – wersje nazewnicze

Świerk pospolity, blrs. *ѣлка*, ros. *ель*, *Picea excelsa*⁹. *Picea abies* L., *Picea excelsa* Linl. Ros. *ель обыкновенная*, *ель европейская*, *ель западная*,

³ „Wigry” 2011, nr 1, s. 1; T. Чухно, *Иллюстрированный энциклопедический...*, s. 162.

⁴ www.philipponia.republica.pl/sukertowa.htm [dostęp: 11.07.2013].

⁵ Obecnie w Niemczech stroi się sosnę, jodłę i świerk. W Polsce bardzo długo wieszano pod sufitem podłazniczkę, a dopiero później przejęto zwyczaj strojenia drzewka.

⁶ *Лекарственные растения. Энциклопедия*, Минск 2003, s. 134.

⁷ В. Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Екатеринбург 2001, s. 107.

⁸ J. Mowszowicz, *Przewodnik do oznaczania krajowych roślin zielarskich*, Warszawa 1985, s. 47; A. Wierzbicka-Olejniczak, *Nazwy roślin w gwarach kujawskich*, maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w Katedrze Dialektologii Polskiej pod kierunkiem prof. dra hab. S. Gogolewskiego, Łódź 2001, s. 249.

⁹ З. Верас, *Беларуска-польска-расейска-лацінскі слоўнік*, wyd. 2, Менск 1992, s. 14.

ель высокая. Błrs. елка звычайная, ялуга¹⁰. Nazwy ludowe: *aglija, choinka, chojna, dana, eglija, fiżel, jaglija, jeglaska, jeglija, jeglina, jegliwina, jegła, jiglija, leglija, rsiok, skrzek, smerek, smork, smroczyzna, smrok, śrok, świer, świerk* (warianty fonetyczne, Kujawy)¹¹. Świerk pospolity al. świerk zwyczajny, *Picea excelsa* Lam., *Link, Picea abies* L.¹². Świerk pospolity, *smrek, smrk, smrok, smroczyzna, sosna świerk, swyrzk, świerk, smroczyzna, świerczyzna, Picea excelsa* Lam.¹³. *Picea excelsa* Lam., *Picea abies* L., świerk pospolity¹⁴.

Świerk w wierzeniach

Na wschodzie Słowiańszczyzny świerk uznawano za drzewo będące symbolem długowieczności oraz życia i początku nowego cyklu rocznego. W pieśniach ludowych był on symbolem smutku, tęsknoty i pokory¹⁵. Inni badacze widzą w świerku drzewo szeroko wykorzystywane w rytuałach grzebalnych i wspominkowych, a także podkreślają jego charakter obrzędowy, szczególnie widoczny u Słowian wschodnich i zachodnich, a wynikający z tego, że było to drzewo wiecznie zielone (świerk zawdzięczać miał to temu, że „ukrył” św. Rodzinę w czasie jej ucieczki do Egiptu), pachnące i kołące (ta ostatnia cecha powoduje, że pełni on funkcje ochronne). I tak na Ukrainie przed nocą Kupały wtykano gałązki świerka z pokrzywą i dziką różą we wrota, ściany domu i strzechy chlewów oraz obór dla ochrony domowników i bydła przed wiedźmami¹⁶, a świń przed chorobami. Podobną funkcję wśród Polaków miało pełnić cedzenie pierwszego udoju przez świerkowe gałązki położone na krzyż. W Rosji wierzono, że szpilka świerkowa zaszyta w płótno, przez które cedzono mleko, uniemożliwiała dostęp do niego wiedźm¹⁷. Na Białorusi, ze względu na to, że drzewo to rośnie w ciemnych, mrocznych miejscach, traktowano je jako czarne, nieniosące nadziei i dlatego nie sadzono go w bezpośrednim są-

¹⁰ *Лекарственные растения...*, s. 134.

¹¹ A. Wierzbicka-Olejniczak, op.cit., s. 248.

¹² J. Mowszowicz, op.cit., s. 47; A. Wierzbicka-Olejniczak, op.cit., s. 249.

¹³ A. Spólnik, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław 1990, s. 48.

¹⁴ Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zajac, M. Zajac, *Vascular plants of Poland a checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*, Kraków 1995, s. 142. Świerki tworzą rodzaj *Picea* złożony z około 35 gatunków, rozprzestrzenionych głównie w umiarkowanej i chłodnej strefie półkuli północnej (F. Hageneder, *Magia drzew*, przeł. M. Czeakański, Warszawa 2006, s. 144).

¹⁵ B. Шуклин, op.cit., s. 107.

¹⁶ Chodziło tu głównie o tzw. wiedźmy mleczne, które oskarżano o odbieranie mleka krowom i zapewnianie przez to swoim bydłom lepszej mleczności. Informują o nich nie tylko przekazy ludowe wśród Słowian, ale również znano je w krajach bałtyckich oraz germańskich.

¹⁷ O. Берегова, *Символы Славян*, Москва – Санкт Петербург 2007, s. 202. Jest to kolejne poświadczenie istnienia w wyobraźni ludowej wiedźm mlecznych.

siedztwie ludzkich siedzib¹⁸. Z kolei Morawianie wtykali świerczynę w krzyże wkopywane w pola, w celu ochrony zasiewów przez niepogodą. Funkcje ochronne u Słowian wschodnich miały spełniać gałązki świerka poświęcone na Boże Narodzenie, Wielkanoc albo dzień narodzin Jana Chrzciciela, chowano je również razem z kadzidłem (Witebszczyzna) pod cztery rogi nowo zakładanego domu dla ochrony przed piorunami. Podobną funkcję pełniły gałązki świerczyny przyniesione do domu z boków przerębli, robionej w tzw. Chrzest Jordanu, a jeśli chciano ochronić sady od skutków gradobicia i burzy, przywiązywano te gałązki do drzew owocowych. Wbrew temu co się potocznie uważa, w tradycji ludowej jest to drzewo żeńskie¹⁹ (stąd na rosyjskiej północy zakazywano sadzenia go w pobliżu domu, bo jakoby miało „wyciągać z niego mężczyzn”, w przeciwnym wypadku w domach pozostaną tylko wdowy, gdyż mężczyźni powymierają). Z kolei Serbowie twierdzą, że posadzenie świerka koło domu spowoduje narodziny samych dziewcząt. Uznawano je za drzewo bezpłodne, a ciekawą legendę o przyczynie tej przypadłości opowiadają Bułgarzy: rzekomo miała to drzewo przekląć Bogurodzica²⁰, dlatego szczególnie dbano o to, by świerk nie znajdował się w pobliżu domu młodożeńców (miało to zapowiadać ich bezdzietność).

Na świerkach często (szczególnie w Rosji) pojawiać się miały cudowne ikony Bogurodzicy, obok których budowano świątynie i kaplice. Białorusini zauważyli, że w drzewo to nigdy nie biją pioruny, zatem w swej mitologii (odnoszącej się w tym wypadku do realiów i czasów chrześcijańskich) traktowali je jako drzewo święte. Tę właściwość tłumaczy się tym, iż w czasie ucieczki świętej Rodziny do Egiptu sam świerk pochylał swe gałęzie, ukrywając Dziecię w ich gęstwinie. Dla upamiętnienia tego wydarzenia w tradycji ludowej na Białorusi na Boże Narodzenie i Wielkanoc²¹ w domu zawsze pojawiały się gałązki świerczyny. W demonologii wschodniosłowiańskiej świerk (obok sosny) bywał siedzibą duchów domowych, które szczególnie upodobały sobie olbrzymie gałęzie tych drzew (podwieszane gdziekolwiek na dworze). Na nich (świerk lub sosna) miały też wisieć kołyski dzieci leśnych duchów. Przodkowie Polaków składali pod tym drzewem ofiary, modlili się do niego. Szczególnie wiele zwyczajów związanych z tym drzewem przechowało się na Podha-

¹⁸ *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*, red. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і ін., Мінск 2004, s. 159.

¹⁹ W wielu językach słowiańskich już z nazwy jest to drzewo rodzaju żeńskiego: *ель*.

²⁰ Inne, odmienne widzenie drzewa u części Słowian wschodnich (np. na Białorusi i północy Rosji posadzenie tego drzewa w pobliżu domu miało ściągać doń nieszczęścia) i zachodnich, gdzie jest to drzewo święte, pod którym miała się schronić Bogurodzica. Bułgarzy z kolei mówią o przekleństwie, tłumacząc tym bezpłodność drzewa i jego kolczastość (igły), choć jednocześnie zakładają, że te same igły są apotropeionem.

²¹ *Беларуская міфалогія...*, s. 159.

lu, gdzie pasterze pilnowali, aby owce nie szły przez cień smreka, bo groziło to, jak wierzano, robaczą. Nie wolno także było gwizdać na owce, stojąc w cieniu tego drzewa, gdyż przywoływało się w ten sposób złe duchy, które trafiłyby do zwierząt po cieniach. Co ciekawe, w polskich górach (inaczej niż wśród Słowian wschodnich) smreki sadzono przed domami, przy ganku albo w pobliżu furtki, gdyż wierzano, że ochronią one ludzi i bydło oraz zagrodzą drogę czarom i złym duchom. Nawet małe gałązki tego drzewa zatykane za pas zbójnicki mogły odpędzić, jak na Podhalu wierzano, złe myśli, pokusy i choroby oraz inne nieszczęścia, nie tylko od samego bacy, ale także od podległych mu juhasów i zwierząt. Owo przekonanie o mocy świerka powodowało, że bardzo długo powstrzymywano się przed jego ścinaniem²², a potem, gdy już to czyniono, zezwalano na ścinę tylko bacy. Juhasowi za ścięcie groziły wszelkie demony, których działanie świerk powstrzymywał²³. Samorodnie rozszczepiona gałąź sosny, świerka, jałowca, rzadziej wiśni, gruszy czy tarniny tworzyła podstawę pod tzw. różgę weselną, ozdobianą jabłkami, orzechami i zielonym barwinkiem, a dekorowaną również sztucznymi kwiatami i ptasimi piórkami. Przypominała ona barwnie ustrojone drzewko i była również znakiem umowy małżeńskiej. Od druhen wykupował ją starosta weselny w dzień ślubu lub w wieczór go poprzedzający²⁴. U Białorusinów była ona (*jeloczka*, bo tak zwano ustrojone niewielkie drzewko bądź gałąź świerczyny) znakiem dziewictwa panny młodej, ustawiano ją na korowaju lub stawiano w kącie izby, a co ciekawe, latem zastępowano gałązkami drzew owocowych²⁵. Różgą świerkową (lub brzożową), zwaną marcinką, zaganiano bydło do domu po ostatnim wypasie²⁶. Z kolei na północy Rosji (przed pierwszym wygonem bydła na łąki) pastuch szedł do lasu i wyrwał z korzeniami trzy drzewa: jarzębinę, świerk i sosnę, a potem po rozszczepieniu ich do samego wierzchołka oraz położeniu przy wierzejach, przeganiał po nich bydło²⁷.

Świerk to drzewo z jednej strony świąteczne, radosne, odstraszające swym zapachem złe duchy (choć wymagało to zachowania pewnych zwyczajów, jak na przykład wspomniane niesadzenie go przy domach, nie tylko nowożeńców), z drugiej strony – żałobne. W tradycji bałtosłowiańskiej jest on traktowany jako drzewo mające kontakty ze światem zmarłych, co wiązano z wiecz-

²² Podobnymi zakazami u Słowian wschodnich objęta była jarzębina.

²³ M. Ziółkowska, *Gawędy o drzewach*, Warszawa 1988, s. 237.

²⁴ B. Ogrodowska, *Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce*, Warszawa 2000, s. 188.

²⁵ *Беларуская міфалогія...*, s. 159.

²⁶ B. Ogrodowska, op.cit., s. 111. Związane to było z dniem św. Marcina (11 XI), kiedy to zwyczajowo kończono wszelkie roboty polowe i wypasy, owa gałązka zaś pełniła funkcję ochronną przed złymi mocami.

²⁷ O. Беperова, op.cit., s. 202.

na zielonością kojarzącą się z życiem wiecznym²⁸. Z kolei w tradycji polskiej Wigilii znano wróżenie o przyszłości z talerzy, pod którymi chowano naczynie z wodą (symbol niedalekich chrzcín), pasek (szybki ślub) i gałązkę świerka, która była zapowiedzią rychłej śmierci²⁹. W Słowiańszczyźnie zachowało się również przekonanie, że jeśli wyniesie się z domu ciało zmarłego na gałęziach świerkowych, to wyprowadzi się zeń jednocześnie „wszystko zło”, a duszy nieboszczyka ulży się tym samym w jej cierpieniach związanych z ostatecznym opuszczeniem ciała. Słowianie wschodni wierzą bowiem, iż dusza na pożegnanie się z ciałem potrzebuje 40 dni³⁰ i chcąc jej to ułatwić, kładą na groby zmarłych i drogi wiodące do cmentarzy gałązki świerkowe, z których (ten sam cel) najczęściej wykonują wieńce żałobne³¹. Zrąbany świerk (też cyprys, sosna, jałowiec) ozdobiony kwiatami i wstążkami stawiano w Rosji (rzadziej sadzano) na grobach młodych ludzi zmarłych przed ślubem³². U staroobrzędowców przyjęty był zwyczaj podkopywania korzeni starego świerka, wybierania spod nich ziemi i chowania tam zmarłego bez trumny, a następnie przywracania drzewa do stanu poprzedniego. Wisielcy (Ołoneck, Rosja) byli chowani między dwoma świerkami. Znany jest także motyw pochówku pod tym drzewem występujący w serbskich pieśniach epickich³³.

Świerk w ludowym lekarowaniu

Od zawsze znano lecznicze działanie tego drzewa, a szczególnie jego igliwia. Stosowano je (w różny sposób) w przypadku podagry, reumatyzmu, kasz-

²⁸ *Беларуская міфалогія...*, op.cit., s. 159.

²⁹ M.A. Wiśniewska, *Wigilia Bożego Narodzenia w polskiej i chorwackiej tradycji* (maszynopis pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. K. Szcześniak), Gdańsk 2005, s. 67.

³⁰ Uroczystości zaduszkowe, jak o tym wspomina S. Dworakowski i S. Poniatowski (*Etnografia Polski. Wiedza o Polsce*, t. 3, Warszawa 1932, s. 301–302), ludność nie tylko wyznania prawosławnego (co związane było z tradycją ludową, a nie – nakazową) obchodziła na obszarach nadnarwiańskich kilka razy do roku. I tak we wsi Berezów koło Hajnówki było to: **w sobotę przed św. Filipem, zapustną sobotę przed Wielkim Postem**, czyli Maślenicą, poniedziałek po Przewodach, trzeci dzień zielonych Świątek, czyli na Zieleniec; **w sobotę przed św. Trójcą**, na św. Spasa. W Maleszach koło Bielska były to cztery dni w roku (**sobota przed św. Filipem, sobota przed Wielkim Postem**, na trzeci dzień Wielkanocy i czwartek po Zielonych Świątkach), a w Trościance – **trzy soboty**: przed św. Michałem, **przed Wielkim Postem i przed św. Trójcą**. W Kamieńcu Litewskim (obecnie poza Polską) tzw. dziady zimowe odbywały się w nasz tłusty czwartek, czyli czwartek przed Maślenicą. Jak z tego widać tylko niektóre terminy pominalnych dni powtarzają się w kilku wsiach.

³¹ Н. Мазнев, *Энциклопедия лекарственных растений*, Москва 2004, s. 176; О. Берегова, op.cit., s. 216; *Беларуская міфалогія...*, s. 159. Gałęzie świerkowe do robienia wieńców pogrzebowych używane są również w Polsce i innych krajach Słowiańszczyzny zachodniej.

³² О. Берегова, op.cit., s. 216.

³³ Ibidem.

lu, przeziębien oraz infekcji dróg oddechowych. Wierzono, że kąpiel w wywarze z igliwia (150–200 gramów) pobudza krążenie³⁴. Wywar z młodych pędów stosuje się przy nieżytach górnych dróg oddechowych, astmie i koklusz. Na tę ostatnią przypadłość stosowany jest również sok z młodych pędów świerka przysypanych cukrem³⁵. Z żywicy świerka robiono maści na rany (Szczębrzeszyn, Prądkowce³⁶), a także terpentynę, używaną do nacierania ciała chorego. W lecnictwie Słowian wschodnich używane są igły, pędy i szyszki, a także smoła (zawiera kwasy askorbinowe, karoten i chlorofil), które stosowane są przy kamicy nerkowej, arteriosklerozie, grzybicy (igły). Kąpiele w igiełkach świerka pomagają w regulacji rozstroju systemu nerwowego, osłabieniu mięśni, hipertonii. Młode szyszki w połączeniu z pędami i igłami (odwar) w medycynie ludowej Słowian są stosowane przy anginie, bronchitach, pneumonii i astmie, gdyż mają działanie witaminizujące, napotne, żółciopędne i moczopędne. W tych samych schorzeniach używana jest nalewka z młodych pąków i zielonych, niedojrzałych szyszek (też suszonych), zbieranych w czasie wyrębu drzew³⁷. Odwar pomocny jest przy katarze, bronchicie i gruźlicy płuc, obrzękach pochodzenia sercowego i nerkowego. Napary z szyszek w formie inhalacji stosowane są od dawna na Rusi przy anginie, katarach, zapaleniu gardła i krtani, przy chronicznym zapaleniu płuc, atakach astmatycznych i profilaktycznie przy dziecięcych infekcjach. Maścią z żywicy (wymieszaną na ogniu z olejem słonecznikowym, woskiem, miodem) leczono wrzody, narywy i zacięcia³⁸. Inhalacje z wodnego odwaru pąków lub niedojrzałych szyszek mają właściwości dezynfekujące, ułatwiają oddychanie w wypadku stanów zapalnych dróg oddechowych. Napój z 30 gramów młodych szyszek gotowany przez godzinę w jednym litrze mleka, przecedzony i podzielony na trzy części należy przyjąć w ciągu dnia przy leczeniu zapalenia płuc, astmy, reumatyzmu i gruźlicy płuc³⁹.

Lekiem dla chorych owiec dających niedobre mleko miało być zebranie ziela i szpilek świerkowych w pierwszy piątek. Juhas powinien pójść najpierw wczesnym rankiem pod las i tam, klęcząc, pomodlić się do tego świętego, który ma swoje święto w wigilię dnia, kiedy się to dzieje. W trakcie modlitwy

³⁴ F. Hageneder, op.cit., s. 144.

³⁵ E. Kuźniewski, J. Augustyn-Puziewicz, *Przewodnik ziółolecznictwa ludowego*, Warszawa 1986, s. 102.

³⁶ S. Niebrzegowska, *Przestrach od przestachu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych*, Lublin 2000, s. 128.

³⁷ Т. Чухно, op.cit., s. 162.

³⁸ *Лекарственные растения...*, s. 135; В.Ф. Корсун, А.А. Корсун, Е.В. Никитина, *Растения здоровья и долголетия*, Минск 1999, s. 48–50; Т. Чухно, op.cit., s. 162–163.

³⁹ Т. Чухно, op.cit., s. 162–163.

wschodzące słońce powinno modlącego objąć swym blaskiem, co ma przydać dodatkowej mocy ziele i igłom świerka. Po ich zebraniu należało je poświęcić wodą z trzech źródeł, na dziewięciu granicach⁴⁰, pamiętając o tym, aby czynność poświęcenia odbyła się przed śpiewem pierwszego ptaka. Następnie zebrane ziele i szpilki świerkowe należało ugotować, a napój dać owcom. Polscy górale wierzyli też, że żyto będzie dobrze rosło, jeśli w pierwszy dzień Zielonych Świątek trzykrotnie się je okadzi wbitą na kij żywicą ze świerka. Znano także rady na odkrycie takich czarowników, „którzy tylko popsuć umieli, a naprawić nie dawali rady” (odpowiednik białoruskiego wiedźmara⁴¹): powinno się takiej osobie do herbaty dodać mąki z kory świerka, ususzonej na słońcu i przy ognisku. Skutek będzie natychmiastowy – delikwent „będzie wse pierdział i nie ma siły powstrzymać to w dupie. To wte zawdy wiedno, co to je płony babros”⁴².

Świerk w leczeniu słowem, czyli w zamowach

Po świerkach czarci prowadzają dzieci przez nich porwane lub przeklęte przez rodziców, a tzw. zły układa pod nimi zabłąkane dzieci. Sprzyjać temu mają działania kołdunów i wiedźmarów, czego dowodem może być szereg zamów, np. od dziecięcej bezsenności: *Поди, заря, в лес, сядь на елку, считай себе иголки. Там тебе дело, там тебе работка. Моего дитятка сердечного знай не задевай*⁴³. Drzewo obecne jest w wielu zamowach białoruskich (Ад хлєўніка⁴⁴; Пры ўваходзе ў лес⁴⁵). Zwykle występuje tam niejako przy okazji, jak na przykład w tekście *Пры ўваходзе ў лес*⁴⁶, gdzie zauważamy go w wyrażeniu *ую зіму марозы траішчалі, буры вылі, ветры шумелі, сосны і елі скрыпелі*. Ta białoruska *ель* w zamowach jest *зеляная* (Ад хлєўніка⁴⁷), *сухая* (Ад звіху⁴⁸). Niekiedy na to drzewo zsyłane są choroby, jak w tekście *Ад каўтуна*⁴⁹. Na nim (podobnie jak na innych przywoływanych w tychże tekstach drzewach) znajdują się różne przedmioty, jak: *шаўковая плець, на*

⁴⁰ Ciekawy zbiór trójek (uznawanych za liczbę magiczną) oraz ich wielokrotności.

⁴¹ K. Szcześniak, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, wyd. 2 popr., Gdańsk 2013.

⁴² B. Ogrodowska, op.cit.

⁴³ O. Берегова, op.cit., s. 213–216.

⁴⁴ *Замовы*, układ, dobór tekstów, wybór artykułów i komentarz, Г. Барташэвіч, Мінск 2000, s. 48.

⁴⁵ Ibidem, s. 60.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, s. 48.

⁴⁸ Ibidem, s. 580.

⁴⁹ Ibidem, s. 839.

той плеці залатое чарасло, на том чарасле Прэсвятая матар Божая (Ад хлёўніка⁵⁰). Niekiedy pod nim сядзіць дзевачка, która не умеє ні шыць, ні мыць, ні ткаць, ні бяліць, толькі звiх да ўдар гаварыць, сустаўку да сустаўкі састаўляць (Ад звiху, удару⁵¹). Czasem zamowa zaczyna się od zwrotu *tak...*, *jak...*, czego przykładem może być tekst: як сухой елі атпростку не пушчаць, так етаму чалавеку злomu звiху не бываць (Ад звiху⁵²). Świerk rośnie zwykle у лесе (Ад звiху, удару⁵³), на wyspie, leżącej на сінім море⁵⁴). W zamowach występuje ель (Ад хлёўніка⁵⁵; Пры ўваходзе ў лес⁵⁶, Ад звiху⁵⁷), елачка (Ад звiху, удару⁵⁸; Ад каўтуна⁵⁹), зялёны ельнік (Перад сном⁶⁰). W zamowie⁶¹, Ад каўтуна, wysłała się antropomorfizowaną chorobę (kołtun) na różne drzewa, za lasy i góry: Я з таго свету Адарачку ўспамінаю, ўсякі каўтун загавараю. Сыйдзі, каўтун, на дубочак, на кляночак, на яварочак; сыйдзі, каўтун, на хвоячку, на елачку, на бярозачку; сыйдзі, каўтун, на высокія лясы, за крутыя горы, за глыбокія Дунаі, за шырокія межы, дзе ніхто не ходзіць, дзе ніхто не тупае; там табе месечка – залатое крыльцечка. Сыйдзі, каўтун, з галовачкі, з цела; сыйдзі, каўтун-каўтунішча, з галовачкі, з цела. Chcąc wyleczyć chorego z szaleństwa, należało wziąć młode gałązki świerkowe, które wyrosły ze starego pnia zakopanego w ziemi, drobno je pociąć, wcisnąć w chleb, z którego należy zrobić sześć gałeczek. Chory powinien je zjadać po jednej przed wschodem i po zachodzie słońca w przeciągu trzech dni⁶². Jedna z informaterek⁶³ podaje, iż sąsiadka poradziła jej w celu uleczenia męża chorego na epilepsję wzięcie korzeni z rosnącego na między świerka (ёлка), pocięcie ich, wysuszenie, a potem ugotowanie i danie do picia choremu (tu był jeszcze jeden dodatkowy warunek: *завтра должна быть Троица*). Po wypiciu odwaru chory zwykle miał całą noc krzyczeć, potem „szła krew”, a na koniec – dolegliwości zniknęły.

⁵⁰ Ibidem, s. 48.

⁵¹ Ibidem, s. 515.

⁵² Ibidem, s. 580.

⁵³ Ibidem, s. 515.

⁵⁴ Ibidem, s. 48.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, s. 60.

⁵⁷ Ibidem, s. 580.

⁵⁸ Ibidem, s. 515.

⁵⁹ Ibidem, s. 839.

⁶⁰ Ibidem, s. 1277.

⁶¹ Ibidem, s. 839.

⁶² Народная медицина. Рытуальна – магичная практыка, Мінск 2007 (укладанне, прадмова і паказальнікі Т. В. Валодзінай), nr 943, s. 246.

⁶³ Народная медицина..., nr 1864, s. 406.

Znachorzy (biała magia) oraz wiedźmarzy (czarna magia) niejednokrotnie podczas zamów (jakby dla sprawdzenia mocy rzucanego uroku) palili małą gałązkę świerkową w metalowej misce i po sposobie ułożenia popiołu sprawdzali, czy jest nadzieja na skuteczność zamowy, czy też są jakieś przeszkody w jej realizacji⁶⁴.

Podsumowanie

Jak się okazuje, opisywane drzewo – patrząc zarówno na jego miejsce w kulturze, zwyczajach, jak i w słownym oraz rzeczowym leczeniu – u Słowian wcale nie jest proste. Już zaliczenie go do kategorii żeńskiej (wschodniosłowiańskie nazwy świerka) i wynikające z tego konsekwencje spowodowały pewne różnice w odbiorze drzewa w lekarowaniu oraz jego obecności w zwyczajach i obyczajach. Często też mylono świerk z jodłą, do czego skłaniały tak nazwy wschodniosłowiańskie, jak i bałtyckie (lit. *ėglė*, pruskie *addle* ‘drzewo iglaste’), której zasięg geograficzny kończył się wszak na południowej Polsce. Co ciekawe, świerk uważany był za drzewo bezpłodne i w związku z tym nie sadzono go przy obejściach ludzkich, mógł jednak wchodzić w skład drzewka weselnego, zastępowanego w sezonie letnim i wiosennym drzewami owocowymi, płodnymi. Wykorzystywany szeroko w charakterze apotropείου w kręgach Słowian prawosławnych i rzymskich katolików w sezonie wiosennym, używany był w obrzędach pogrzebowych i nie pozwalał na powrót duszy zmarłego ani błaganie się jej w przestrzeni domowej; ułatwiał jej odejście. Na Wileńszczyźnie wysypywano gałązki świerkowe od domu do drogi na zewnątrz domostwa, które należało zaraz po wyjściu konduktu z domu poprzątać, w przeciwnym razie otwierały drogę do nowego pogrzebu. Gałązkami świerkowymi lub liśćmi paproci ozdabiano też, w przypadku pogrzebu młodej osoby, deskę (stawianą na czterech stołkach i przykrytą białym płótnem lub dodatkowo firaną)⁶⁵, na której układano zmarłego przed włożeniem go do trumny, a później na niej ustawiano trumnę. Odstraszał też złe duchy (a także mocno wpisane w tradycję wierzeń białoruskich i rosyjskich – wiedźmy mleczne) i miał chronić od piorunów, choć jednocześnie był objęty błogosławieństwem (wschód i zachód) i przekleństwem Bogurodzicy (Bułgaria). Palma kurpiowska powstaje zwykle ze ściętego świerka⁶⁶ pozbawionego poza za-

⁶⁴ H. Мазнев, op.cit., s. 176.

⁶⁵ Zwyczaj ten znano również na Mazowszu, skąd pochodzi popularny tekst „Umarł Maciek, umarł, już leży na desce...”, ale wspomina się, że taż deska miała być klonowa.

⁶⁶ Wikipedia podaje, że może to być również jodła, ale jej zasięg geograficzny kończy się na południu Polski, więc nie jest to możliwe, chyba że drzewko pochodziłoby z nasadzeń.

kończeniem gałązek, owiniętego na całej długości pierwotnie widłakiem (dziś pod ochroną, więc stosuje się albo inne zimozielone rośliny, albo kolorowe, zielone sznurki), wrzosem, borówką, kolorowymi kwiatami z bibuły i wstążkami. Tytułowe drzewo, proste w tradycji i obyczajach ludowych, okazało się zatem w badaniach wcale nie takie proste, jakby to wynikało z jego wzrostu.

Krystyna Szcześniak

The Spruce, a Straight Tree

The article discusses the place of the spruce in Slavic and Baltic customs, folk medicine, chants, and superstitions. The research has demonstrated that the tree has many meanings in Slavic culture (it is treated there as a female tree, which is suggested by its name in East Slavic languages), and although it seems to be straight and simple (because it is the way it grows) it has turned out to be a liminal tree of borderlands, connecting life with death, and allowing for a reconciliation with inevitability of passing, facilitating the passage of a dead person's soul to the other dimension of eternal life. The spruce combines the joy of wedding (because it is included in the wedding tree) with the threat of infertility (if it is planted too close to home). Additionally, it protects cattle from witches and evil spirits (for the first pasture outing, cattle was driven with a spruce twig, or a tree was laid before the building from which the animals were driven out). Its blades, twigs, and cones were widely used as designates in folk medicine chants, and for infusions, extracts, and ointments used externally and internally as medicines.

KEYWORDS: Slavs, Balts, spruce, ethnolinguistics, beliefs, chants.

prof. dr hab. Krystyna Szcześniak – Katedra Sławistyki, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Gdańskiego; zainteresowania naukowe: zjawiska językowe na obszarach niejednorodnych, szczególnie bałtycko-słowiańskich (antroponimia, idiolekty, fitonimia, nazwy ulic, toponimia), językoznawstwo porównawcze i historyczne (język XIX-wiecznych ewangelickich kancjonałów mazurskich).

